

Am amintit mai sus de importanța unei date precise pentru cronologia ceramicii fără decor figurat. Într-adevăr, studiul cuprinde și un capitol asupra ceramicii de acest fel, care fiind lipsită de podoaba picturii era apreciată mai ales pentru eleganța formei și firnisul negru de bună calitate. Formele cele mai frecvente sînt hydria și cupa cu picior scund. Numărul important de vase fără decor figurat dovedește gustul din ce în ce mai pronunțat pentru această categorie ceramică, începînd din al treilea sfert al sec. V î. e. n.

Punîndu-ne la îndemînă o importantă colecție de vase attice cu figuri roșii, studiată în amănunțime și cu deosebită competență, lucrarea de care ne-am ocupat este de un real folos cercetătorilor în domeniul ceramicii attice și chiar al celei grecești în general. Prezentarea cit se poate de bună, planșele fotografice numeroase și de o execuție superioară sînt la nivelul textului.

Carmen Radu

MARTÍN ALMAGRO, *Las necrópolis de Ampurias*, „Monografías Ampuritanas, III, vol. I: *Introducción y necrópolis griegas*, Barcelona, 1953, 400 p. 393 fig. și 18 pl.; vol. II: *Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Barcelona, 1955, 413 p., 365 fig. și 16 pl.

La scurt interval după apariția monumentalăi opere a profesorului A. García y Bellido, *Hispania Graeca*, 1948, un alt savant spaniol se manifestă pe tărîmul studiilor antichității clasice printr-o serie de lucrări, dedicate de data aceasta uneia dintre cele mai importante colonii grecești din peninsula iberică, orașul Emporion (astăzi Ampurias). Noua serie datorită profesorului Martín Almagro Basch de la Universitatea din Madrid, cuprinde pînă în prezent trei studii: *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, « Monografías Ampuritanas », I, Barcelona, 1950; *Las inscripciones de « Ampurias*, Monografías Ampu-

ritanas » II, Barcelona, 1952, precum și lucrarea de care ne ocupăm aici; pentru viitor este anunțat nr. IV din aceeași colecție: Martín Almagro y Pedro de Palol, *La Ampurias Paleocristiana y Visigota*.

Desigur că nu este locul de a releva aici importanța și oportunitatea unor asemenea studii cu privire la un singur oraș, efectuate multilateral, pe baza tuturor categoriilor de izvoare care pot fi puse la contribuție; ele constituie forma cea mai potrivită de cercetare în această materie. De aceea este firesc ca colecția « Monografías Ampuritanas » să reprezinte o importantă contribuție la cunoașterea civilizației greco-romane de pe coastele extrem occidentale ale Mării Mediterane. Totuși, ținem să atragem atenția asupra unui fapt, semnificativ pentru concepția de lucru a profesorului Almagro și cu totul remarcabil în actuala orientare a științei antichității. Este vorba de reunirea, în cadrul aceluiași ciclu, a unor studii privind documente istorice de categorii diferite, așa cum a procedat profesorul Almagro, așezînd din nou, la locul pe care trebuie să-l aibă, izvoarele literare, laolaltă cu cele epigrafice și arheologice. Această inițiativă este deosebit de valoroasă, deoarece se manifestă într-un moment în care în știința noastră se afirmă puternic tendința de a acorda atenție exclusivă materialelor arheologice, minimalizînd sau chiar neglijînd total informațiile transmise de autorii antici. Restabilirea echilibrului între diversele categorii de izvoare constituie semnul unei concepții solide de lucru care stă la baza colecției « Monografías Ampuritanas ».

« Las necrópolis de Ampurias », a treia lucrare din această serie, este în același timp prima în care se prezintă documente arheologice. Este vorba de rezultatele săpăturilor efectuate în diverse cimitire ale orașului antic, cele mai multe realizate sub directă îndrumare a autorului. Spre deosebire de orașul propriu-zis, unde săpăturile arheologice sistematice au început încă din 1908, fiind aduse la cunoștința învăța-

șilor prin diverse dări de seamă și publicații speciale¹, necropolele s-au bucurat mai puțin de atenția arheologilor. În afară de studiul lui A. Frieckenhaus, *Griechische Vasen aus Emporion*, în *Annuari de l'Institut d'Estudis Catalan*, 1909, în care se publică o serie de vase din necropola numită El Portichol, și de unele note izolate, inserate în lucrările învățaților P. Bosch Gimpera, J. de C. Serra Rafols și mai ales ale prof. A. García y Bellido, nu se cunoștea nimic despre aceste cimitire. Cercetările conduse de Martín Almagro vin astfel să împlinescă un gol important în studiile despre Emporion.

Începute în primăvara anului 1940, săpăturile din necropolă au continuat pînă la publicarea ultimului volum al lucrării. Informațiile obținute sînt foarte importante. În ceea ce privește planul de lucru adoptat, punctul de vedere al autorului este exprimat încă din introducere. Cercetările efectuate nu au fost exhaustive; nici unul dintre cimitirile descoperite nu a fost epuizat. M. Almagro recunoaște că «va fi nevoie de alte campanii pentru a săpa exhaustiv toate cimitirele, utilizînd mijloace tehnice auxiliare», pe care d-sa nu le-a avut la îndemînă în măsură suficientă. Caracterul parțial al cercetărilor din necropolele vechiului Emporion reflectă de altfel o anumită concepție de lucru a autorului: «Credem cu tărie, declară Martín Almagro, că cimitirele și săpăturile de orice gen trebuie explorate fără lăcomie. În primul rînd pentru necesitatea primară de a aștepta publicarea lor și numai apoi, după realizarea ei, se poate continua săpătura. În al doilea rînd, deoarece orice arheolog trebuie să aibă modestia de a crede că colegii care vor veni după el vor putea dispune de mijloace și de metode mai eficiente decît cele pe care le-a utilizat el însuși». Aplicînd această concepție într-un mod cu totul

personal în cercetările de la Ampurias, profesorul Almagro a decis ca săpăturile în necropolă să fie efectuate numai parțial, în diverse puncte din jurul așezării antice, uneori avînd caracterul unor simple sondaje. Scopul lor a fost stabilirea poziției relative a diverselor cimitire, precum și obținerea unor informații referitoare la înmormintările înseși: desimea mormintelor, riturile funerare, inventare etc. Prin aplicarea acestui plan de lucru sumar, s-a putut ajunge într-un timp destul de scurt la obținerea unui tablou de ansamblu al întregii necropole ampuritane. Acest rezultat final, remarcabil în sine, nu poate totuși scăpa de unele critici. Nu cunoaștem desigur condițiile în care s-au efectuat cercetările de la necropolă. Totuși, nu ne putem opri de a remarca faptul că prin caracterul lor parțial, prin posibilitatea pe care o includ de a lăsa în pămînt documente arheologice esențiale pentru cunoașterea acestor cimitire, rezultatele săpăturilor din necropola de la Emporion rămîn totuși provizorii, preliminare.

Starea în care se găsea necropola în momentul începerii lucrărilor arheologice l-a obligat pe conducătorul cercetărilor să pornească pe o a doua cale de investigație, paralel cu lucrările de teren. Încă de mult cimitirele vechiului Emporion fuseseră devastate de căutătorii de antichități; «fără îndoială pare a fi pluit o fatalitate asupra resturilor funerare ampuritane, atît grecești cît și romane — constată prof. M. Almagro — deoarece pînă la venirea noastră la conducerea săpăturilor au fost prădate clandestin sau săpate fără metodă științifică aproape toate cîmpurile ampuritane». Autorul denunță faptul deosebit de trist că și în prezent una dintre proprietățile din jurul orașului, care stăpînește o parte din peninsula El Portichol, «exploatează» cimitirul aflat pe proprietatea sa — cel mai vechi al orașului antic —, interzicînd accesul arheologilor atît pe teren, cît și la colecțiile sale. Asemenea săpături clandestine sau neștiințifice, care la Ampurias

¹ Una dintre cele mai recente aparține profesorului Almagro însuși: *Ampurias, Historia de la ciudad y guta de las excavaciones*, Barcelona, 1951.

se practica încă din secolul trecut, au scos din pământ un mare număr de vase și obiecte antice, intrate, prin intermediul negustorilor de antichități, în numeroase colecții particulare și muzee din Spania și din alte țări. Deci, paralel cu executarea săpăturilor arheologice, autorul a fost silit să întreprindă o muncă migăloasă de identificare și de localizare a acestor obiecte dispersate și uneori iremediabil pierdute pentru știință. Folosindu-se de unele însemnări ale arheologului E. Gandia — din nefericire cu totul insuficiente — autorul a reușit totuși să regroupeze câteva zeci de inventare și să reconstituie o bună parte dintr-un cimitirul complet golit înainte de 1926, cimitirul helenistic Las Cortes. Rezultatele acestor investigații, deși mai puțin exacte, sînt totuși prețioase, ele au fost inserate în publicație alături de acelea ale săpăturilor autorului (din păcate însă, insuficient separate de acestea din urmă).

Bogatul material obținut din aceste cercetări complexe este distribuit în cele două volume ale lucrării într-un mod sistematic și clar, astfel că, deși substanțială, lucrarea poate fi ușor consultată. Cimitirele sînt expuse în ordinea lor cronologică. Astfel, în prima parte a monografiei, care ocupă întregul volum I, sînt publicate cimitirele de epocă greacă; în partea a doua și a treia din volumul II, sînt cuprinse cele romane și indigene. Descrierea fiecărui cimitir se compune din două mari capitole; primul este o introducere care cuprinde aproape de fiecare dată aceleași părți: descrierea suprafeței săpate precum și planul de săpătură, urmate de descrierea riturilor funerare și a tipurilor de înmormîntare, și, în sfîrșit, un paragraf, întotdeauna foarte succint, dar bine pus la punct, asupra obiectelor folosite drept criterii cronologice, descoperite în fiecare mormînt (monede, fibule, vase ceramice, de sticlă sau de metal, diverse obiecte etc.). În capitolul al doilea al descrierii fiecărui cimitir se află catalogul complet al tuturor descoperirilor din acel cimitir. Fiecare

mormînt, purtînd un număr de ordine, este prezentat întîi printr-o scurtă notă despre condițiile de descoperire, urmată de o descriere foarte concisă a situației sale și de o expunere sumară, dar completă, a tuturor obiectelor, însoțită de fiecare dată de o planșă pe care sînt desenate din față și profil *toate* obiectele inventarului. O serie de tabele comparative pentru studiul tipologiei vaselor și al obiectelor, precum și fotografiile pieselor celor mai caracteristice, se găsesc la sfîrșitul fiecărui volum. După cum se poate vedea, distribuirea materialului, atît de importantă pentru o lucrare de acest gen, este clară și echilibrată. Trebuie salutată ca o inițiativă fericită reproducerea tuturor obiectelor inventarelor și aceasta nu numai în fotografii (așa cum eram deprinși dintr-o serie de publicații mai vechi, ca, de pildă, *Swedish Cyprus Exp.*; *Clara Rhodos* etc.) ci și în desene-secțiuni. În felul acesta este avantajată categoria atît de importantă, și totuși atît de puțin «fotogenică», a vaselor de uz curent. În schimb, regretăm că în cursul lucrării, autorul este foarte parcimonios cu indicațiile privind sistemul de lucru folosit în atacarea complexelor funerare și în săparea lor. Pentru o publicație care prezintă rezultate de amploarea celor de la Ampurias, expunerea metodelor de săpături nu trebuia să lipsească, mai ales ținînd seama de exigențele pe care știința noastră le manifestă din aceste puncte de vedere, din ce în ce mai insistent în ultimul timp. De aceea, lipsa indicațiilor privind raporturile stratigrafice dintre așezare și cimitire, sau interferența dintre diversele înmormîntări, ca și absența unor descrieri satisfăcătoare, însoțite de desene, a mormintelor înseși, este resimțită destul de mult de cititor, lăsîndu-i impresia că conducătorul săpăturilor și-a concentrat atenția nu asupra complexelor arheologice, ci asupra obiectelor și a asociațiilor de obiecte.

Conținutul celor două volume pe care le prezentăm în aceste pagini este deosebit de important pentru arheologia clasică.

Avem în față un prețios *synopsis* al cimitirelor îndepărtatei colonii focene care se desfășoară pe o perioadă înglobând, cu mici lacune, aproape întreaga istorie a civilizației greco-romane, precum și o bună parte din aceea a trecerii spre evul mediu. De aceea am crezut utilă prezentarea unei dări de seamă mai detaliate a acestor volume, punind accentul în deosebi asupra problemelor legate de riturile funerare.

După cum este îndeobște cunoscut, primii coloniști foceni, veniți să întemeieze Emporion în prima jumătate a sec. VI î.e.n.¹, s-au așezat circumspecți pe o mică insulă, în imediata apropiere a coastei, constituind astfel primul nucleu al noii colonii. Cimitirul acestei prime faze a orașului a fost identificat încă demult; el se afla pe continent, pe promontoriul El Portichol, situat la sud de insulă. Din nefericire însă, acest important cimitir a fost pierdut pentru știință; încă înainte de 1908 el a fost complet golit prin săpăturile efectuate aici de către corpul inginerilor din Ampurias, iar obiectele găsite în morminte au intrat, fără nici o indicație, în colecția acestui Corp și apoi în aceea a Muzeului din Barcelona. Ceea ce a rămas neatins din acest cimitir cădea pe proprietatea Catalinei Albert, despre care s-a vorbit mai sus. Așa se explică de ce autorul lucrării de care ne ocupăm nu a putut publica necropola El Portichol. Din informațiile pe care le-a cules, cit și din unele publicații mai vechi, reiese că cele mai vechi descoperiri de aici datează din prima jumătate a sec. VI î.e.n. și constă din vase de fabricație ioniană, chiotă, chalcidică, corintică etc. Alte amănunte lipsesc.

Către sfârșitul sec. VI î.e.n., o dată cu întemeierea unui nou cartier al orașului

pe continent, purtând numele Neapolis (în opoziție cu numele așezării de pe insulă, Palaipolis), necropola de pe peninsula El Portichol este părăsită. Începând din această vreme, ampuritanii folosesc în scop funerar terenurile situate imediat la vest și la sud de cartierul Neapolis. Aici au fost descoperite trei cimitire, denumite după numele proprietarilor actuali pe ale căror locuri se găsesc, Martí, Bonjoan și Mateu-Granada. Cu aceste trei cimitire, săpate în cea mai mare parte după 1940, începe seria necropolelor publicate în monografia prof. M. Almagro. În sec. III î.e.n., o dată cu creșterea cartierului Neapolis către vest — care se întinde și peste terenul ocupat de cimitirul Martí, desființându-l, — se creează un nou cimitir, de data aceasta la o distanță mai mare de oraș către sud-vest, pe o înălțime numită Las Corts, care domină ținutul pînă departe. Cimitirul Las Corts durează de la sfârșitul sec. III și pînă la mijlocul sec. I î.e.n.

Cele patru cimitire grecești publicate în monografie, și anume Martí, Bonjoan, Mateu-Granada și Las Corts, prezintă un tablou interesant al riturilor funerare ce s-au succedat în decursul secolelor dinaintea erei noastre în această colonie foceană. În prima parte a acestei perioade se constată folosirea aproape exclusivă a ritului inhumăției. Așa cum a observat încă de la începutul secolului A. Frieckenhaus, acest rit domină în tot timpul epocii arhaice și clasice, trădînd o puternică asemănare cu necropolele de inhumăție din Grecia asiatică, de la Clazomene, Milet și alte orașe din această regiune. Exemplificarea cea mai evidentă este făcută de cimitirul Martí, care durează de la sfârșitul sec. VI și pînă către începutul sec. III î.e.n. și unde, în afara unor incinerări ce își au explicația lor specială, ritul inhumăției este general. Așezarea în mormînt era simplă: cadavrul se culca direct pe sol sau era închis într-o construcție de piatră, cu pereți legați cu mortar, sau — la mormintele de copii — era introdus în amfore.

¹ Data aceasta a fost stabilită recent de A. García y Bellido, *Hispania Graeca* (așa cum reiese din recenzia lui H. R. W. Smith, *AJA*, 57, 1953, p. 32); prof. Almagro pare însă a se menține, în lucrarea de care ne ocupăm, la vechea datare a lui A. Frieckenhaus, în a doua jumătate a sec. VI.

În general se observă tendința unei orientări a cadavrelor cu capul spre est. Cît privește cele cîteva morminte de incinerare din această vreme timpurie, ele sînt atribuite de autor — cu oarecare rezervă, ce e drept — populației indigene helenizate, deoarece în inventarele acestor morminte au apărut vase lucrate cu mîna, de tradiție autohtonă, derivate tipologic din ceramica cîmpurilor de urne. Descrierea tipului de înmormîntare, a mormintelor de incinerare nu este suficient de explicită. Se pare că e vorba de morminte-ruguri: «Acesta morminte — scrie prof. Almagro — se remarcă prin faptul că pămîntul este puternic ars de focul făcut pentru arderea cadavrului. Apoi cenușa rămînea adunată pe pămînt sau se așeza într-o urnă, adăugîndu-se cîteva vase de ofrandă».

În decursul sec. III î.e.n. se constată la Emporion o schimbare totală a ritului de înmormîntare; astfel cimitirul Las Corts, întemeiat către sfîrșitul acestui secol, dacă nu chiar în jurul anului 200, nu conține decît morminte de incinerare. Această schimbare este pusă de autor pe seama unor influențe străine, datorite, fie populației indigene, fie grecilor din Magna Grecia și Sicilia, unde incinerarea se practica mai de mult, fie, în sfîrșit, datorite romanilor care își incinerau morții. Desigur că această schimbarea ține în primul rînd de orientarea generală a religiei grecești în pragul epocii helenistice. Descrierea exactă a mormintelor lipsește, deoarece, așa cum s-a arătat mai sus, întregul cimitir Las Corts, săpat nesistematic în 1926, a fost reconstituit de autorul monografiei, după unele note vechi și incomplete ale celui care a asistat la săpături. Din acele note reiese că resturile calcinate ale cadavrelor se așezau în urne sau urcioare tipice, în majoritate de fabricație ampuritană; altele se așezau direct pe sol; împrejur stăteau ofrandele. Se pare că mormintele formau mici grupuri, poate uneori familiale, despărțite, în unele cazuri, de mici tumuli sau încadrate de cercuri de piatră.

Așa cum am amintit mai sus, publicarea integrală a inventarelor mormintelor ampuritane constituie partea cea mai consistentă și mai bine pusă la punct a monografiei prof. Almagro. Pentru necropolele grecești, catalogul acestor inventare, care se înșiruie cronologic pînă la sfîrșitul epocii helenistice, completîndu-se unele pe altele, oferă tabloul evoluției și diversității formelor de vase și a obiectelor funerare folosite în îndepărtata colonie greacă. Acest tablou nu este însă complet. Fie dintr-un hazard al descoperirilor, fie din pricina «exploatării» sistematice și îndelungate a cimitirelor ampuritane de către căutătorii de antichități, fie în sfîrșit din cauza stării incomplete a cercetărilor, se creează impresia că inventarele mormintelor ampuritane de epocă greacă nu sînt bogate. De aceea este regretabil că pentru întregirea imaginii de ansamblu a inventarelor ampuritane, prof. Almagro nu a adăugat lucrările sale un catalog al numeroaselor vase și obiecte provenind din aceste cimitire și răspîndite prin comerțul de antichități în diverse muzee și colecții; deși regruparea lor pe inventar nu mai este posibilă, ele pot îmbogăți totuși considerabil seriile tipologice, în deosebi în categoria vaselor fine.

Seriile ceramice cele mai interesante din cimitirele ampuritane de epocă greacă sînt desigur cele de caracter funerar. În primul rînd trebuie remarcată evoluția bogată și nuanțată a unguentariilor ceramice sau de sticlă, ca și numeroasele forme de amfore de tip punic, începînd din sec. VI î.e.n. și pînă la sfîrșitul epocii helenistice. Bine reprezentată este și categoria vaselor de uz comun atît de bogată în toate așezările antice, dar totuși mult mai puțin cunoscută decît aceea a vaselor de lux; deosebit de interesantă este categoria vaselor campaniene autentice sau imitate. De asemenea aceste cimitire au dat o serie importantă de fibule; printre acestea se găsesc două fibule anulare de fier, descoperite în cimitirele Marti și Bonjoan, databile prin context, prima între 500—475, cea de a

două la sfârșitul sec. VI î.e.n., care îmbo-gățesc seria fibulelor anulare iberice, demonstrînd — după prof. Almagro — originea greacă a acestui tip. În sfârșit, mormintele cimitirelor grecești au dat numeroase obiecte de uz comun, arme, unelte de chirurgie etc. (lipsește, cu o singură excepție, obiectele din metale prețioase).

O dată cu sfârșitul epocii elenistice cimitirele își schimbă din nou amplasamentele. Reforma lui Caesar, care a slăbit atît de mult poziția orașului, a determinat în același timp și o restrîngere a suprafeței sale către est, înspre vechile cartiere din imediata apropiere a malului mării. Cu această ocazie ampuritanii părăsesc complet necropola Las Corts, acum prea îndepărtată, și încep să-și îngroape morții în imediata apropiere a orașului, lîngă latura de vest a zidului de incintă roman. Principalele cimitire, denumite, ca și cele grecești, după proprietarii locali, sînt Ballesta-Rubert, Torres-Nofre, precum și cele de la sudul orașului, cărora li se adaugă vechile cimitire Bonjoan și Granada, utilizate și în acest timp. Mormintele romane de la Ampurias sînt în genere sărace, sărăcite și mai mult de către căutătorii de antichități și deranjate de lucrările agricole. Ele aparțin unor oameni nevoiași și — așa cum remarcă prof. Almagro — nu se pot compara cu bogatele necropole ale altor orașe romane din Spania. În linii mari, cimitirele romane se pot încadra între ultimii ani ai domniei lui August și începutul sec. II e.n.; numai cimitirul Ballesta-Rubert pare a cuprinde și sec. II în întregime și poate chiar o parte din cel următor. Aproape toate mormintele sînt de incinerație. Cenușa se așeza în urne simple de ceramică locală. Uneori erau folosite urne de sticlă, protejate de cutii de plumb; aceste cutii erau ele înșele întrebuințate în unele cazuri pentru păstrarea resturilor calcinate. Inventarele constă din câteva lacrimarii, mai ales de lut, și adesea din monede. În cimitirul Ballesta-Rubert au apărut și câteva morminte de inhumație. Autorul monografiei presupune că aceste

morminte de inhumație sînt mai tîrzii decît cele de incinerație, fără însă să fi surprins vreo indicație stratigrafică în acest sens. Inventarele, mai sărace chiar decît ale mormintelor de incinerație, nu au dat puncte de reper cronologic prea sigure; numai în două asemenea morminte au apărut o monedă de la Gallienus, databilă în anii 254—268, alta de la Antoninus Pius, între anii 140—143. S-ar părea deci că inhumațiile sînt mai tîrzii. Ca ritual, aceste morminte nu oferă nimic particular: cadavrul se așeza culcat, direct pe pămînt, fără construcție de protecție; nu se remarcă nici o preocupare pentru orientare.

În ceea ce privește inventarul cimitirelor romane este remarcabilă descoperirea în cîteva urne cinerare a trei plăci de plumb cu inscripții pe ambele fețe, greu descifrabile, reprezentînd fără îndoială «*tabulae defixionis*»¹. De asemenea, în cimitirul Torres-Nofre a fost găsită o tablă de bronz, foarte fragmentară, pe care este reprezentată divinitatea orientală Sabazios, încadrată de Dioscuri.

Așa cum s-a arătat mai sus, încă din sec. I e.n. se observă că cimitirele romane se apropie din ce în ce mai mult de oraș, fapt ce indică în mod neîndoios decăderea orașului. Această tendință devine și mai puternică după marea invazie franco-alamană din 260. Valul de năvălitori pustiește complet orașul, iar cartierul Neapolis este părăsit și transformat în cimitir. Mormintele se grupează în jurul basilicii creștine situată în nordul acestui cartier. Ele sînt împrăștiate printre ruinele orașului roman. Cimitirele acestei epoci tîrzii durează din sec. III pînă la cucerirea arabă din sec. VIII. Perioada aceasta este una dintre cele mai obscure din istoria Spaniei, ca și a altor provincii ale imperiului roman. Din nenorocire, inventarul sărac al acestor morminte, care se reduce exclusiv la amfore,

¹ Aceste trei «*tabulae defixiones*» au fost semnalate recent de A. Merlin, *AnnEp*, 1952, n° 122 a, b, c.

nu permite nici un fel de precizări cronologice. Data lor trebuie conjecturată pe baza examinării tipologice a amforelor. Ritualul funerar al acestor morminte romane tirzii este caracteristic. Cadavrul se așeza direct pe sol, orientat întotdeauna riguros cu capul la vest. Mormintele fără protecție sînt rare; cele mai numeroase sînt cele acoperite cu țigle așezate cite patru pe muchie și formînd un fel de acoperiș în două pante, de secțiune triunghiulară; pe fundul acestei construcții, pe podea, erau așezate alte țigle sau fragmente de amfore; în unele cazuri, acoperișul de țigle era la rîndul lui protejat de pietre sau de mortar, care îl înveleau ca o cuvertură. Alt tip de mormînt este acela în amforă: partea inferioară a vasului proteja capul și partea superioară a corpului, iar partea superioară a amforei — sau numai gîtul și toartele ei — se puneau la picioarele cadavrului. Aceste tipuri de înmormîntare se pot urmări cu un deosebit interes tocmai din capătul opus al lumii antice europene, unde un cimitir întins, din epocă tirzie romană de la Histria, databil în sec. IV—VI e.n., prezintă frapante analogii cu cel de la Ampurias¹. Autorul volumelor dedicate necropolei ampuritane se arată foarte prudent în identificarea ritului folosit în aceste cimitire tirzii. Ne întrebăm dacă nu poate fi vorba de morminte creștine? Prof. Martín Almagro nu face nicăeri în cursul lucrării o asemenea presupunere. Mai mult chiar, el anunță publicarea cimitirelor paleocreștine propriu-zise în volumul următor, care va avea titlul *La Ampurias Paleocristiana y Visigota*. În ceea ce ne privește, credem că orientarea atît de riguroasă a cadavrelor ca și lipsa inventarelor, reflectă noua concepție creștină despre viața de apoi și că deci cimitirul este creștin.

Lipsa unor indicii precise de datare pentru necropolele tirzii l-a obligat pe

autor să-și concentreze atenția asupra studiului tipologiei unicului tip de vase folosit aici și anume asupra amforelor. Prof. Almagro a pornit de la tabelul lui Dressel, publicat în 1899 în CIL, XV, fasc. 1, pl. II, analizat de Grenier, în *Manuel d'Archéologie gallo-romaine*, VI, 2, 1934; la aceste două studii s-a adăugat recent articolul cercetătorului elvețian Edgar Pelichet, *A propos des amphores romaines trouvées à Nyon*, în *Zeitschr. f. Schweizerische Archäologie u. Kunstgeschichte*, VIII, 1946, p. 186 și urm., care a îmbogățit cu noi tipuri vechiul tabel al lui Dressel. Prof. Almagro reia problema tipologiei amforelor tirzii, pe baza celor descoperite în cimitirele ampuritane. El îmbogățește tabelul lui Dressel și Pelichet cu încă șase tipuri noi: în felul acesta ajungem la 55 de tipuri. Prin seriarea cronologică relativă a tipurilor de amfore descoperite la Ampurias, autorul reușește apoi să stabilească următoarea ordine în timp pentru cele trei cimitire romane tirzii pe care le publică: cel mai vechi este cimitirul El Castellet de la sfîrșitul sec. III, urmat de cimitirul Estruch, aparținînd sec. IV—V; cel mai nou este cimitirul Martí.

În urma studiului amforelor tirzii, autorul ajunge la concluzia că evoluția acestei forme de vas în perioada secolelor III—VIII e.n. este mai lentă decît s-ar bănuî la prima vedere, lucru explicabil pentru o vreme atît de frămîntată ca aceea a sfîrșitului erei antice.

Ultima categorie de cimitire studiate la Ampurias, și cu care se încheie lucrarea *Las necrópolis de Ampurias*, este aceea aparținînd populației indigene. E vorba de două cimitire extrem de interesante, recent descoperite, numite Parallí și Muralla NE, ultimul cercetat între 1952—1954, după apariția primului volum al monografiei. Contemporane cu cele mai vechi cimitire grecești, acestea două au o dublă importanță. În primul rînd prin descoperirea lor sînt puse într-o nouă lumină informațiile scriitorilor antici care vorbesc despre o

¹ Raport asupra activității șantierului Histria din campania 1955, în *Materiale*, IV, p. 9 și urm., precum și cel din 1956, în aceeași publicație, vol. V (sub tipar).

populație locală locuind la Emporion împreună cu grecii; pe cât se pare, această populație purtând numele de *Indicetes* locuia un cartier separat al orașului, numit *Indica*.

Pe de altă parte, aceste descoperiri pun și problema raporturilor dintre populația greacă și *Indicetes*, aceea a procesului de helenizare a celor din urmă etc.; de asemenea, devine din ce în ce mai imperioasă problema localizării, în cadrul orașului însuși, a cartierului *Indica*. La acest interes de ordin local trebuie subliniată valoarea noilor cimitire pentru cunoașterea mai aprofundată a culturilor din Spania în cursul acestei epoci. Cele două cimitire oferă date importante pentru clasificarea și datarea diverselor descoperiri franceze și spaniole din culturile autohtone locale. Nu vom insista totuși prea mult asupra acestui aspect al cercetărilor de la Ampurias, deoarece el are mai puține contingente cu problemele care ne interesează direct.

Prima dintre aceste două necropole, Parall, este un cimitir de incinerare aparținând civilizației cimpurilor de urne, analog în numeroase alte cimitire ale aceleiași culturi, descoperite în Catalonia și în sudul Franței, direct legate de cimitirele lusaciene central-europene. Nu se constată nici o deosebire sensibilă între materialele de la Parall și din celelalte cimitire ale acestei culturi. Plasat în zona orașului Emporion, Parall are o excepțională valoare, atât pentru istoria coloniei focene cât și prin elementele noi pe care le aduce pentru cunoașterea culturii cimpurilor de urne din Spania și Franța. Din nefericire însă lipsesc date sigure pentru încadrarea lui cronologică. Spre deosebire de celălalt cimitir Muralla NE, la Parall nu s-a descoperit ceramică grecească, cu excepția a câtorva fragmente atipice, despre care se poate spune numai că sînt lucrate la roată. În plus determinarea cronologică este îngreuiată de faptul că întregul material poartă pecetea unui arhaism foarte pronunțat. Prof. Martín Almagro înclină totuși să așeze acest cimitir într-o epocă tîrzie corespunzătoare coloni-

zării orașului grec, adică între 550—500 î.e.n.. El se bazează în primul rînd pe existența acelor cioburi lucrate la roată, care atestă eventual prezența coloniștilor greci în regiune, și, în al doilea rînd, pe constatarea generală că în cultura cimpurilor de urne din sudul Franței și din nordul Spaniei, tendințele conservatoare și chiar arhaizante sînt deosebit de active. Problema este încă confuză și autorul însuși recunoaște că nu deține încă elementele unei cronologii definitive. Rămîne mereu deschisă posibilitatea ca populația care a folosit cimitirul Parall să reprezinte un nucleu indigen, prezent în regiune cu mult înainte de venirea grecilor.

Cimitirul Muralla NE, numit astfel deoarece este situat în imediata apropiere a laturii nord-estice a zidului de incintă construit mai tîrziu de Caesar, este tot un cimitir de incinerare, însă de un alt caracter. Ceramica și obiectele indigene sînt mai puțin numeroase. În schimb, produsele grecești predomină. Pe baza lor, cimitirul poate fi situat aproximativ între 550—450 î.e.n. Caracterul indigen este presupus în primul rînd pe baza ritului de incinerare în urne și în al doilea rînd datorită descoperirii ceramicii indigene, lucrată atât la roată cât și cu mîna. Merită să fie relevată observația autorului că această ceramică diferă sensibil de aceea de la Parall; aici la Muralla NE, influența elenică este lesne sesizabilă, ceea ce indică o diferență cronologică între cele două necropole. În sfîrșit, trebuie semnalată descoperirea în acest cimitir a unor frumoase exemplare de fibule etrusce a *navicella*, în contexte de la sfîrșitul sec. VI î.e.n. și, mai ales, a unor fibule cu resort bilateral și cu picior întors, descoperite în morminte de la sfîrșitul sec. VI și începutul sec. V î.e.n.; acestea se adaugă altor descoperiri similare făcute la Heuneburg beim Talhof (« Germania », XXXIV, 1957, p. 22—59, pl. 11), precum și în tumulul de la Vix din sudul Franței (*ibidem*, p. 59—65, pl. 16). Prezența ultimei categorii de fibule, atât de asemănătoare

cu varianta Duvanli a fibulelor trace, într-un context arheologic atât de timpuriu, ridică probleme interesante privind originea civilizației Latene, atât în spațiul balcanic, cât și în restul Europei.

P. Alexandrescu

GIUSEPPE LUGLI, *La tecnica edilizia romana (con particolare riguardo a Roma e Lazio)*, vol. I, text, vol. II, planșe, Roma, 1957.

În arheologia greco-romană, problema recunoașterii folosinței, a datei și a atribuirii unui monument este una din cele mai grele. Dacă totuși în monumente de artă (sculptură și pictură), prin aplicarea criteriilor pe care Giovanni Morelli le-a formulat și aplicat în domeniul artei medievale și moderne, s-a ajuns la rezolvarea cu succes a acestei probleme, în domeniul monumentelor arhitectonice — mai ales că sint păstrate sub formă de ruine — problema este încă în curs de rezolvare. Întârzierea aceasta se datorește într-o oarecare măsură și arheologilor, dintre care unii privesc metoda de cercetare — după cum cu dreptate observă însuși autorul volumului în discuție — cu neîncredere, iar alții abia încep s-o aplice cu o imperfectă cunoaștere.

Că profesorul de la Roma Giuseppe Lugli ar fi pus ca scop lucrării sale risipirea acestei neîncredere și necunoașteri nu poate fi vorba; cu toate acestea volumul, prin planul lui logic, prin metoda de cercetare, prin documentația convingătoare și expunerea clară, îndeplinește cu prisosință și acest scop.

Volumul urmărește stabilirea metodei de cercetare pentru a se fixa criterii sigure de datare a edificiilor. În afară de introducerea — asupra căreia vom insista mai jos — e împărțit în opt capitole, tratând fiecare cite un sistem constructiv, în afară de ultimul capitol (VIII) care se ocupă, în general, de arcuri și bolți.

Fiecare capitol e împărțit în două părți. În partea întâia se formulează considerațiuni generale asupra sistemului și formelor de edificii sau asupra structurii, elaborării, materialelor etc., aducându-se exemple convingătoare pentru fiecare chestiune tratată.

Partea a doua discută perioadele de dezvoltare ale sistemului, arătându-se schimbările intervenite în cursul acestei dezvoltări, bineînțeles și acestea documentate prin numeroase exemple. La sfârșitul fiecărui capitol se dau tabele cronologice cu monumentele din Roma și Latium, iar, cînd e cazul, și din vestul Italiei, semnalîndu-se asemănările și deosebirile.

Introducerea — foarte importantă pentru că fixează principiile metodei de cercetare — mai întâi trece în revistă, în mod critic, bibliografia, oprindu-se numai la lucrările importante, care au făcut un pas mai departe în stabilirea metodei de cercetare a monumentelor.

Primul cercetător care și-a dat seama că elemente de datare a unui monument se pot găsi în însăși examinarea lui atentă este Ciampini în secolul al XVII-lea; urmează apoi Nibby, Guattani, Middleton, Luciani etc., pînă la Esther Boise Van Deman, al cărei studiu e socotit fundamental în ceea ce privește metoda științifică de examinare a tehnicii constructive. Studiul său *Methods of determining the date of Roman concrete monuments* este publicat în AJA, seria II, 1912. Autoarea împarte toată activitatea edilitară romană în nouă perioade, ocupîndu-se înaintea fiecărei perioade de toate sistemele constructive. Prof. Lugli nu e de acord cu această împărțire, ci urmărește fiecare sistem de la apariția lui pînă la ultimele lui aplicații, ceea ce, după părerea noastră, e o împărțire mai logică și mai pedagogică.

Pentru datarea monumentelor antice acceptă de la Van Deman, fără nici o restricție, cele trei elemente care trebuie luate în considerare: 1) internul (adică structura edificiului), 2) externul (izvoarele literare)